

Klimatska pravda i *odrast*

Climate justice and degrowth

*Vladimir Mentus*¹

Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, Beograd, Srbija /
Institute of Social Sciences, Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia

Rad primljen / Received: 30.06.2023, Rad prihvaćen / Accepted: 29.08.2023.

Sažetak: U ovom radu razmatramo principe tzv. odrasta, kao jednog od mogućih odgovora na ekološku krizu izazvanu težnjom za konstantnim ekonomskim rastom i odsustvo klimatske pravde na globalnom nivou. Najpre prikazujemo razmere odsustva klimatske pravde na nivou zemalja danas. U tom slislu razmatramo atmosfersku kolonizaciju kao nastavak kolonizacije zemalja globalnog Juga. Zatim, detaljnije analiziramo principe odrasta. Naglašavamo problematičnost ekonomskog rasta ne samog po sebi, već kao potencijala sa kojeg u praksi fokus biva izmešten sa ekološke održivosti, društvene pravde i ljudskog blagostanja. U narednom delu, analiziramo na koje načine se ekonomsko usporavanje izazvano pređašnjom pandemijom koronavirusa razlikuje od principa koji zagovara odrast. Konačno, u poslednjem delu nudimo osvrt na položaj Srbije u debati o ekološkoj pravdi i odrastu. Iako na kapitalističkoj poluperiferiji, Srbija funkcioniše ekološki neodrživo još od početka praćenja ekološkog otiska na ovim prostorima.

Ključne reči: klimatska pravda, degrowth, koronavirus.

Abstract: In this paper, we consider the principles of degrowth as one possible response to the ecological crisis caused by the pursuit of constant economic growth and the absence of climate justice at the global level. First, we present the extent of the absence of climate justice at the country level today. In this context, we discuss atmospheric colonization as a continuation of the colonization of the Global South. Then, we analyze the principles of degrowth. We emphasize the problematic nature of economic growth, not in itself, but as a potential diversion from ecological sustainability, social justice, and human well-being in practice. In the next section, we examine how the economic slowdown caused by the previous coronavirus pandemic differs from the principles advocated by degrowth. Finally, we present Serbia's position on environmental justice and the growth debate. Despite being on the capitalist semi-periphery, Serbia has been functioning ecologically unsustainably since the beginning of monitoring the ecological footprint in this region.

Keywords: climate justice, degrowth, coronavirus.

¹orcid.org/0000-0002-9057-3659, e-mail: vmentus@idn.org.rs

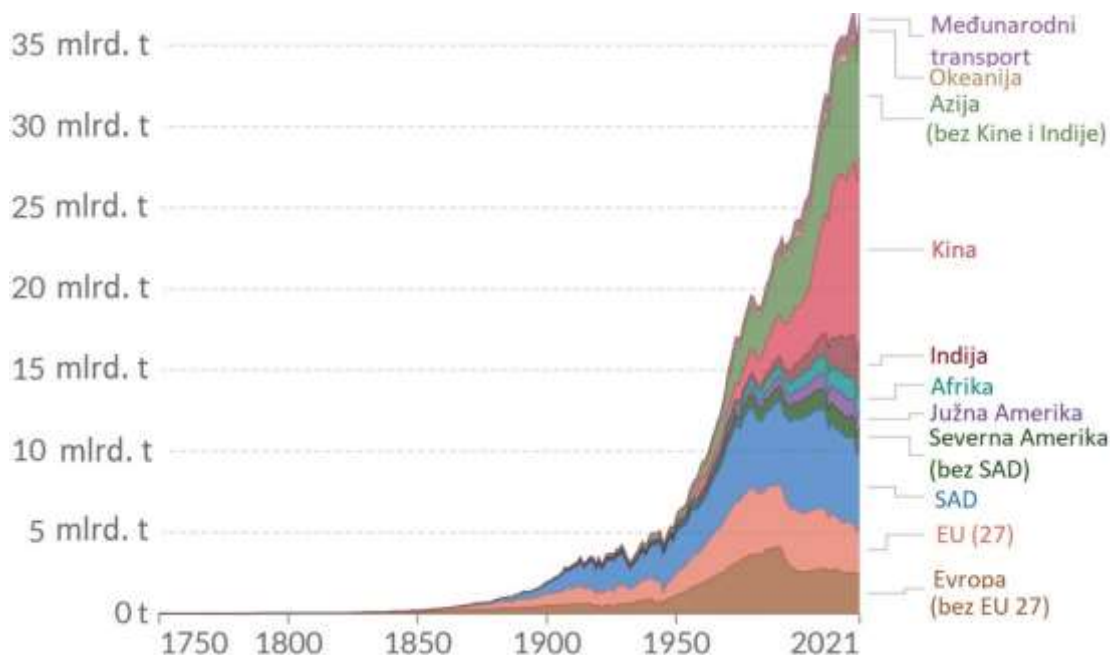
UVOD - RAZMERE KLIMATSKE (NE)PRAVDE / INTRODUCTION - DIMENSIONS OF CLIMATE (IN)JUSTICE

Poslednjih decenija na globalnom nivou je sve izraženiji konflikt između ekonomskog rasta i očuvanja životne sredine. Uzrokovani kontinuiranim širenjem industrijskih sistema, efekti narušavanja globalnih ekosistema, prekomerne potrošnje i klimatskih promena sve su osetniji do razmere ekološke

krize (Hennen, 2022). U ovom trenutku već je preoračeno četiri od devet planetarnih ekoloških granica, koje su određene kao bezbedan prostor za ljudske aktivnosti, imajući u vidu unutrašnje procese koji održavaju planetarne biofizičke sisteme (ibid.). U odnosu na 1970. godinu, ekonomska aktivnost na globalnom nivou je porasla 40 puta, a pri tome je, na primer, populacija divljih vrsta opala za 68% (World Wildlife Fund, 2020).

Naravno, odgovornost za takvo stanje nije na svim zemljama jednaka. Ovo važi i za nivo pojedinaca, što predstavlja glavnu kritiku danas široko zastupljenog pojma antropocene, uz napomenu da se prethodne epohe nisu razlikovale po narušavanju životne sredinu od današnje (Ponting, 2009). Tako, kada se ima u vidu potrošnja sirovih materijala – svega što se ekstrahuje i potroši svake godine, uključujući biomasu, metale, minerale, fosilna goriva i građevinski materijal, izražen je stabilan rast od

prve polovine prošlog veka, duplirajući se sa 7 na 14 milijardi tona godišnje; nakon prve polovine veka, materijalna porošnja raste na čak na 35 milijardi 1980. godine, 50 milijardi 2000. godine i 92 milijarde 2017. godine; pri tome, ono što je bezbedno je procenjeno na 50 milijardi tona maksimalno (Hickel, 2020). Materijalna potrošnja je uzrok globalnog gubitka biodiverziteta u udelu od četiri petine, a što je skoro u celosti izazvano prekomernom potrošnjom u bogatim zemljama.

Grafikon 1: Trendovi emisija ugljen-dioksida prema teritorijama (u milijardama tona)
Izvor: Friedlingstein et al., 2022.

Grafikon 1 prikazuje trendove regionalnih nejednakosti u emisijama ugljen-dioksida. U knjizi *Less is More*, Jason Hickel (ibid.) navodi veliki broj drugih primera koji oslikavaju razmere klimatske nepravde, odnosno nejednake distribucije odgovornosti i koristi proistekle iz ekonomskog rasta na uštrb životne sredine, na globalnom nivou danas. Kako on navodi, jasno je da BDP pozitivno korelira sa potrošnjom u bilo kom aspektu. Na primer, meso, koje ima veliki ekološki otisak, u Indiji biva konzumirano u iznosu od 4 kilograma po stanovniku godišnje, u Keniji 17, a u SAD 120 kilograma. Za to vreme, na primer, plastiku, koja je takođe ekološki veoma štetna, na srednjem Istoku i Africi prosečna osoba koristi u količini od 16 kilograma godišnje, a u Zapadnoj Evropi čak 136 kilograma. Hickel navodi da je rast materijalne potrošnje više ili manje istovetan rastu globalnog BDP-a, posmatrajući trendove. Njihov rast ne usporava, i do sredine ovog veka se procenjuje da će se više nego udvostručiti, a što je četiri puta više nego što je ekološki bezbedno. Zato, smara Hickel,

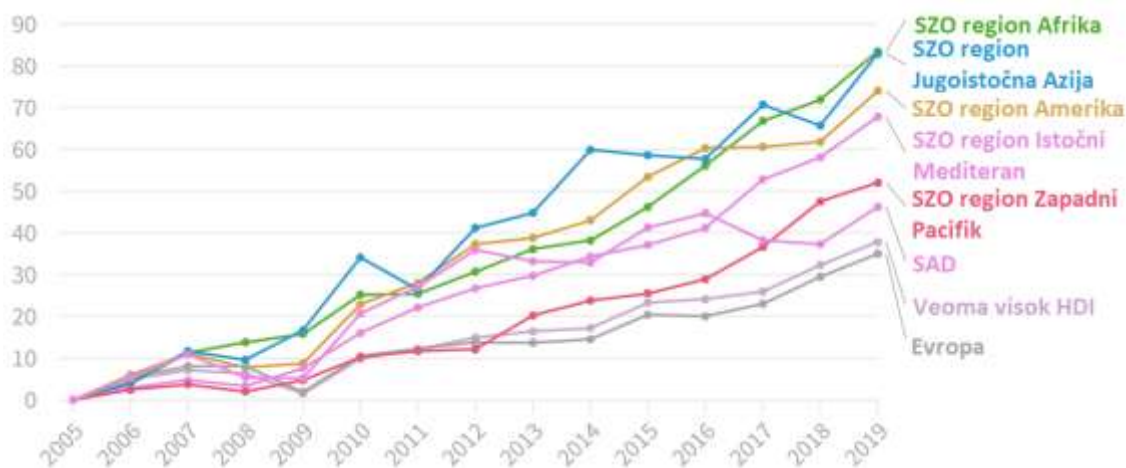
čak ni izvori čistije energije neće biti dovoljni ako se nastavi sa ovolikim stopama rasta bogatih zemalja. Takođe, korelacija sa materijalnom potrošnjom je jasno izražena i u slučaju materijalnog otiska – dok siromašne zemlje troše samo dve tone materije po glavi godišnje, niže srednje bogate troše 4, više srednje bogate 12, a bogate zemlje 28 tona. Pri tome, iznos koji je procenjen kao održiv je oko 8 tona po glavi stanovnika. Drugim rečima, bile bi potrebne skoro četiri planete Zemlje kada bi svi pravili materijalni otisak kao populacije bogatih zemalja. Međutim, kako navodi Hickel, ovi iznosi nisu rezultat samo nužno veće potrošnje, već i većeg otiska bogatih ekonomija usled transportovanja, skladištenja, pakovanja itd.

Hickel navodi podatke koji ukazuju da se nejednakosti i u potrošnji vremenom uvećavaju, i to naročito od 1990. godine, od kada je preko četiri petine rasta korišćenja materijala izazvano rastom u bogatim zemljama. Takođe je interesantno istaći da ovi trendovi nisu u korelaciji sa apsolutnim brojem stanov-

nika – čak i kada se populacije smanjuju ili stagniraju u brojnosti, materijalna potrošnja raste. Kroz istoriju, navodi Hickel, stopa rasta materijalne potrošnje znatno premašuje stopu rasta populacije u proseku – čak i prilikom pada broja potrošača, proizvođači po pravilu nađu način da uvećaju nivo potrošnje među postojećim potrošačima. Zatim, iako su bogate zemlje najveći uzročnici narušavanja životne sredine i posledičnih ekoloških katastrofa, one se lokacijski dešavaju pretežno u siromašnim zemljama. Razlog tome je zavisnost bogatih zemalja od eksploatacije sirovina iz siromašnih, i to pod veoma nefer uslovima po potonje. Sličan obrazac nejednakosti, navodi Hickel, je i u slučaju narušavanja klimatskih uslova. Bogate zemlje su od 80-ih godina prošlog veka izmestile veliki deo svoje industrijske proizvodnje u zemlje globalnog Juga, a i istorijski posmatrano, one su neuporedivo više bile odgovorne za narušavanje životne sredine. Na primer, između 1850. i 1969. godine, izračunato je, navodi Hickel, da su uzimajući u obzir i broj stanovnika, SAD najodgovornije za emitovanje ugljen-dioksida u udelu od 40%, zemlje Evropske unije 29%, a sa druge strane, zemlje Latinske Amerike, Afrike i Srednjeg Istoka ukupno 8%. Potonja grupa zemalja čak i danas ima fer udeo u odnosu na planeterane granice, dok bogate zemlje ne samo da nemaju već njima duguju i tzv. klimatski dug. Hikel ovaj tzv. proces atmosfere kolonizacije povezuje i sa ranijim procesima kolonizacije. Naime, industrijski rast zemalja globalnog Severa se zasnivao na kolonijalnom prisvajanju zemljišta, resursa i ljudstva od zemalja Juga, ali i danas na osnovu at-

mosferske kolonizacije. Danas, zemlje globalnog Juga snose oko 82% finansijskog tereta klimatskih promena (usled suša, poplava, odrona, oluja i požara samo 2010. godine) i to sa procenjenom tendencijom relativnog rasta – na 92% 2030. godine.

Konačno, i distribucija smrti povezanih sa klimatskim promenama je još više neproporcionalna na štetu Juga. Kako Hickel navodi, klimatske promene uzrokuju da se kiše pomeraju na sever, čime sve veće površine na Jugu postaju sklone sušama, i tamošnje obradive površine će verovatno opadati brže nego što je to svetski prosek. Drugo, tu su bolesti poput malarije, meningitisa, tropske groznice i zike, čija se prevalencija proširuje sa rastom temperatura. Prema podacima iz 2010. godine, oko 400.000 ljudi je umrlo usled promene klime, i to uglavnom zbog gladi i prenosivih bolesti, a od toga preko 98% slučajeva na Jugu, a 83% u onim zemljama gde su najmanje emisije ugljenika na svetu (ibid.). Takođe, do 2030. godine procenjuje se rast na 530.000 ljudskih žrtava svake godine i to skoro sve u zemljama globalnog Juga, oko 99%. U Somaliji, na primer, tokom prethodnih godina, usled niza uzastopnih poplava, uginulo je oko 70% od svih domaćih životinja u zemlji, čime su se ruralne oblasti pretvorile u nepodnošljive za život i desetine hiljada porodica je bilo primorano da emigrira. Dok su se ovakve pojave tokom prošlog veka dešavale jednom u 10 do 15 godina, danas se dešavaju svake godine (ibid.). Na Grafikonu 2 prikazani su trendovi otprilike poslednjih 15 godina, gde su uzroci smrti povezani sa vrućinama na globalnom nivou.

Grafikon 2: Trendovi ljudskih žrtava povezanih sa vrućinama prema regionima, u procentima
Izvor: Romanello, M. et al. (2021).

Kada je globalno zagrevanje u pitanju, bitno je napomenuti da je ono u najsiromašnijim zemljama izazvalo pad bogatstva, a u bogatim njegov rast, što je u periodu od 1990. do 2010. dovelo do toga da je

jaz u bogatstvu između ove dve grupe zemalja za 25% veći nego što bi bio bez globalnog zagrevanja. Na primer, tokom istog perioda, Island je duplirao svoje bogatstvo nego u scenariju bez zarenjanja, dok

je sa druge strane, BDP Indije skoro za trećinu manji nego što bi bio bez zagrevanja (Daley, 2019).

1. PRINCIPI ODRASTA / PRINCIPLES OF DEGROWTH

Danas, sve više autora iz različitih oblasti se slaže da je opadanje materijalnog rasta hitno i neophodno u cilju borbe sa klimatskim promenama, gubitkom biodiverziteta, koflikata oko klimatske pravde i sličnim krizama (Hennen, 2020). Jedan od odgovora nudi tzv. degrowth (odrast) pokret. On se može odrediti kao zbirni pojam za radikalnije akademske, političke i socijalne pokrete koji naglašavaju potrebu za smanjenjem proizvodnje i potrošnje i definisanjem ciljeva drugačijih od ekonomskog rasta (Demaria et al., 2013). Zagovornici odrasta smatraju da je u svetu sa ograničenim resursima, neograničeni rast niti održiv, niti je poželjan. Uzimajući u obzir nalaze o nekompatibilnosti ekološke održivosti i ekonomskog rasta, odrast poziva na demokratski vođeno usporavanje i opadanje proizvodnje o potrošnje u cilju postizanja društvene pravde, ekološke održivosti i ljudskog blagostanja (ibid.). Za najčešće kritike odrastu, kao i odgovore na njih v. (Kallis, 2017). Pri tome, na rast se gleda kao na direktan uzrok socioekološke krize, odnosno kritikuje se kapitalističko ustrojstvo koje u svom jezgru sadrži neophodnost konstantnog rasta. Međutim, često se naglašava da nije rast po sebi ono što se smatra problematičnim, već način na koji se on koristi, a to su problem sa nejednakom distribucijom korisnosti i investiranje u pogrešne stvari. Odrast, time, nije isto što i recesija. Opadanje rasta, naime, prema pristalicama ovog pokreta, treba da bude rezultat pravičnog i socijalno održivog opadanja materijalnog protoka, sa fokusom na ekološkoj održivosti, društvenoj pravdi (u smislu fer distribucije koristi od rasta kako unutar, tako i među zemljama) i jačanju ljudskog blagostanja (u smislu ulaganja u javna dobra) (Hennen, 2020). Pri tome, odbacuje se ekološka modernizacija kroz nove tehnologije i povećanje efikasnosti kao rešenje, jer se ne čini dovoljnom. U ovom smislu poziva se na tzv. Jevonov paradoks, prema kojem su u trenutnom sistemu dobici od ekološke efikasnosti često reinvestirani u dalju potrošnju i proizvodnju, čime bivaju poništeni.

Iako pozitivno povezan sa objektivnim indikatorima blagostanja, rast istorijski posmatrano nema direktan, nužno pozitivan efekat za rast blagostanja populacije, već je samo potencijal u tom smislu. Njegovo korišćenje zavisi od političkih sila koje određuju kako će koristi od rasta biti distribuirane (Hickel, 2020). Osim toga što tvrde da nakon određene granice, rast više nije nužan za rast blagostanja, pojedini autori tvrde da čak postaje i kontraproduktivan

– počinje da pravi sve više štete poput nejednakosti i političke nestabilnosti, stresa, depresije od prekomernog rada, nedostatka sna, bolesti usled zagađenja, dijabetesa i gojaznosti itd. (Mentus, 2019). Hickel navodi primere istraživanja koja su ukazala na to da je prosečan nivo sreće u SAD bio na vrhuncu 50-ih godina prošlog veka, kada je BDP po glavi bio oko 15.000 dolara u današnjoj vrednosti. Od tada, on se učetrostručio, a prosečan osećaj sreće ne samo da nije rastao, nego je čak i opao. Slični nalazi važe i za Veliku Britaniju i druge evropske zemlje.

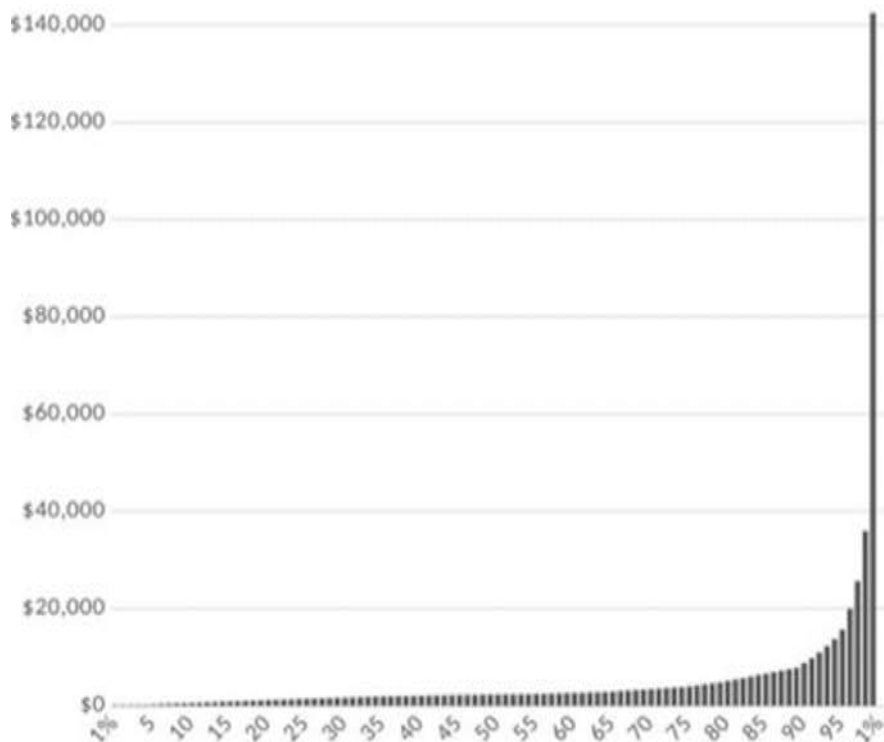
Objašnjenje ovih nalaza krije se u neravnomernoj distribuiranosti dohotka, koja je negativno povezana sa subjektivnim indikatorima blagostanja – usled stvaranja osećaja nepravdičnosti, narušavanja međuljudskog poverenja, kohezije i solidarnosti, i usled povezanosti sa lošijim zdravljem, manjom socijalnom mobilnošću i višim stopama kriminala, ali i većom anksioznošću, depresijom, zavišću, frustracijom, osećajem nesigurnosti i neispunjenosti života itd. (Hickel, 2020). Podaci o potrošnji ukazuju na isto. Naime, navodi Hickel, agregatna nejednakost konstantno stvara osećaj da materijalna dobra koja se poseduju nisu dovoljna i to uglavnom zbog poređenja sa drugima. Tako, ljudi koji žive u više nejednakom okruženju u većoj meri kupuju luksuzne brendove. Na primer, u Danskoj ljudi kupuju manje odeće i duže je koriste, u odnosu na druge manje jednake zemlje. Sa druge strane, manje se troši na reklamiranje, jer ljudi nisu toliko zainteresovani za kupovinu luksuznih dobara (Hickel, 2020). Takođe, kontinuirano nezadovoljstvo postoji jer su referentne tačke stalno pomerane ka gore od strane najbogatijih (Mentus and Vladislavljević, 2021).

Dalje, podaci ukazuju da najbogatiji prave najveći ekološki otisak – 10% njih na vrhu je odgovorno za polovinu emisija ugljenika na globalnom nivou, a 1% njih trideset puta više nego najsiriomanih 50% ljudske populacije (Hickel, 2020). Ovo nije zbog toga što oni troše toliko više, već zato što je njihova potrošnja energetski intenzivnija. Osim toga, novac koji ne mogu da potroše, oni najčešće ulažu u takođe ekološki destruktivne industrije. Hickel se poziva na Pikettyja, prema kojem bi drastična redukcija kupovne moći najbogatijih sama po sebi imala značajan uticaj na opadanje emisija na globalnom nivou. Zato, rast se zapravo može smatrati supstitutom za jednakost prihoda. To jest, navodi Hickel, politički je lakše generisati sve veći rast i nadati se da će nešto od koristi pripasti najnižim slojevima, nego distribuirati postojeće prihode na više fer način. Ključno je istaći da, prema zagovornicima odrasta, iako bogate zemlje globalnog Severa ne bi više trebalo da streme daljem rastu, to ne važi i za

globalni Jug, odnosno one zemlje koje i dalje nemaju dovoljno iskorišćen ekološki potencijal.

Za dostizanje klimatske pravde, međutim, nije bitno ostvariti samo fer distribuciju korisnosti usled rasta, već i jednaka prava, mogućnosti i slobode,

zatim, jednakost u prepoznavanju i vrednovanju interesa i preferenci kako na individualnom, tako i kolektivnom nivou, zatim, jednakost u donošenju odluka (Schlosberg, 2004).

Grafikon 3: Distribucija koristi od rasta globalnog BDP: promene godišnjeg dohotka od 1980. do 2016. (levo su najsiromašniji percentil, desno su najbogatiji percentil)

Izvor: Hickel, 2020

2. PANDEMIJSKA RECESIJA I ODRAST / PANDEMIC RECESSION AND DEGROWTH

Iako je tokom trenutne pandemije koronavirusa došlo do naglog pada zagađenja i štetnih emisija, kao i rasta očuvanja biodiverziteta – ekonomsko usporavanje takođe izazvano pandemijom, jasno, nije u skladu sa principima odrasta. Nagli pad globalne ekonomije je procenjen na 3,5% 2020. godine, a tu su i intenzivan rast siromaštva i nezaposlenosti, rast državnih dugova, rast ekonomskih nejednakosti, destabilizacija energetike, malih preduzeća, ugostiteljstva i turizma, veliki pad aktivnosti potrošača, nestajanje širom sveta itd. (Congressional Research Service, 2021). Kako se recesija proširila još brže nego u vreme Velike depresije, pojedini autori je nazivaju i pandemijskom depresijom (Reinhart and Reinhart, 2020). Postoji nekoliko ključnih primera na osnovu kojih se jasno vidi kako usporavanje ekonomskih aktivnosti može biti različito od principa za koje se zalažu pristalice odrasta.

Prvo, intenzivno narušavanje životne sredine je i dalje izraženo na globalnom nivou. Tu se ubrajaju: rast gubitka zemljišta, uništavanje šuma, ilegalno rudarenje, krivolov divljih životinja, biomedicinski otpad itd. (WEF, 2020). U siromašnijim zemljama recesija je dovela do eksploatacije prirodnih resursa kao jedine preostale mogućnosti za opstanak, posebno u ruralnim oblastima. Na primer, u Indiji, milioni radnika migranata izgubili su posao u gradovima i vratili su se u svoja sela porekla, što su tamošnje najmasovnije migracije još od podele 1947. godine (Gardner, 2020). Slična stvar se dešava i na Madagaskaru, kao i širom Afrike i verovatno u velikom delu tropskih krajeva (ibid.). U Brazilu je seča šuma u Amazoniji dostigla devetogodišnji maksimum, a u Kolumbiji, požari u amazonskom regionu su se više nego udvostručili u martu, u poređenju sa istim mesecom prošle godine (Price, 2020). Istovremeno, upotreba medicinske i zaštitne opreme, kao i plastike za jednokratnu upotrebu, značajno se povećala tokom pandemije, utičući na rast plastičnog otpada (OECD, 2022). Iako je reciklaža otpada efikasan

način za sprečavanje zagađenja, uštedu energije i očuvanje prirodnih resursa, tokom pandemije veliki broj zemalja je stopirao ove aktivnosti, najčešće usled zabrinutosti od širenja virusa u reciklažnim objektima (Rume and Islam, 2020). Čak se i nastanak pandemije može dovesti u vezu sa promenom korišćenja zemljišta: duplo je veća verovatnoća da vrste kojima preči eksploatacija i gubitak staništa budu izvor zootoničnih bolesti (Johnson et al., 2020).

Drugo, pandemijska recesija disproportionalno pogađa one pojedince i grupe koji su već najviše ugroženi (Barlow et al., 2020). Pre svega, tu su generalno materijalno ugroženi pojedinci i grupe, naročito u siromašnim zemljama, mada i u bogatim koje karakteriše loš zdravstveni sistem, poput SAD. Zatim, tu su pripadnici starije populacije, radnici u neformalnoj ekonomiji, prekarni radnici, migranti, drugi pripadnici manjina itd. (International Labour Organization, 2021). Pripadnici manjinskih grupa i migrantskih populacija se suočavaju i sa jezičkim i kulturnim barijerama koje im ograničavaju pristup tačnim informacijama o prevenciji i ublažavanju bolesti. Oni sa otežanim pristupom zdravstvenoj zaštiti koji osećaju simptome zaraze odlažu ili čak odustaju od testiranja, što potencijalno ugrožava i ostale pripadnike njihovih porodica i šire zajednice. Ugroženu grupu globalno čine i žene, koje su češće zaposlene unutar zdravstvenog sektora i sistema socijalne zaštite, a time su i prve na udaru i odbrani od pandemijske krize (International Labour Organization, 2021). One su prezastupljene i u radno intenzivnom proizvodnom sektoru i mnoge od njih su iskusile nagli rast vremena provedenog na svakodnevnom neplaćenom radu i ostajale češće bez posla u odnosu na muškrace (Narayan et al., 2021). Prekarni radnici, koji su se pre pandemije suočavali sa poteškoćama u pronalaženju mogućnosti za pristojan posao, tokom pandemije su dodatno opterećeni zdravstvenim rizikom. Dalje, kriza ima potencijal da poveća ilegalne oblike rada, kao što su dečiji rad i prinudni rad. Empirijska evidencija iz prethodnih kriza ukazuje da onima koji su ekonomski i zdravstveno najviše pogođeni može biti potrebno i najviše vremena za oporavak.

Treće, kao što virus najteže pogađa ranjive pojedince sa već postojećim zdravstvenim teškoćama, recesija disproportionalno teže pogađa siromašne zemlje. U ovim zemljama zdravstveni sistemi su inače slabi i one raspolažu manjkom resursa da se zaštite od dvostruke (zdravstvene i ekonomske) krize (Barlow et al., 2020). Potrošnja na socijalnu zaštitu po glavi stanovnika na mere povezane sa koronavirusom, od marta 2020. do maja 2021. iznosila je u proseku 4 dolara u siromašnim zemljama, a skoro 850 dolara po glavi u bogatim

(Narayan et al., 2021). Dodatno, ogromna količina kapitala je prebačena u sigurnije zemlje, sa procenom od oko 90 milijardi dolara, što je mnogo više nego tokom prethodne globalne finansijske krize (Global Leadership Coalition, 2021). Takođe, predviđa se da će tzv. ekonomije u razvoju izgubiti najmanje 220 milijardi dolara dohotka i da će vrlo brzo dodatnih 95 miliona ljudi pasti ispod granice ekstremno siromašnih, sa 80 miliona više pothranjenih nego ranije, a dodatnih 207 miliona ljudi do 2030. godine, čime bi ukupan broj dostigao više od milijardu (ibid.). Takođe, izrazito je nejednaka distribucija vakcina širom sveta, a pristup vakcinama se pokazao kao veoma bitan faktor globalnog ekonomskog oporavka, posebno za siromašne zemlje.

Kako navode Barlow i saradnici (Barlow et al., 2020), odrast zahteva dugoročnu posvećenost smanjenju proizvodnje i potrošnje, kao i reorganizaciju društva na održiv i pravedan način. Međutim, vlade širom sveta usporavaju ekonomske aktivnosti samo kratkoročno, bez jasne namere da ih podrže na duži rok. Pri tome, usporavanje je bilo odloženo što je duže moguće u cilju održanja rasta, a sprovedeno tako da se rast što pre iznova ubrza. Ovi autori navode da analiza zemalja OECD-a i zemalja partnera OECD-a indikuje da izdvajanja na zelene mere, od strane vlada ovih zemalja, predstavljaju samo oko 17% potrošnje na oporavak (ili 2% ukupne potrošnje u vezi sa pandemijom). Nakon poslednje ekonomske krize, u mnogim zemljama su selektivno uklonjeni ekološki propisi kako bi se povećao povratak privatnih investicija i generisao rast i zapošljavanje (Sandbrook et al., 2020). Danas, suočeni sa još većom globalnom recesijom izazvanom pandemijom, donosioci odluka će verovatno učiniti isto u cilju maksimiziranja ekonomskog rasta, što bi moglo uključivati i spasavanje ekološki štetnih industrija poput avijacije, zatim, opuštanje ekoloških standarda i otvaranje prirodnih resursa za eksploataciju, što sve zajedno zapravo predstavlja trošenje rezervi prirodnog kapitala u cilju otplate duga izazvanog pandemijom (ibid.). Ista grupa autora navodi da su neke od siromašnih zemalja, poput Ekvadora ili Indije, već u početnoj fazi pandemije dozvolile nove koncesije za rudarstvo unutar svojih zaštićenih područja, a da su najavljena ukidanja ekoloških propisa i u zemljama sa visokim biodiverzitetom poput Brazila ili SAD.

Konačno, ova recesija je dovela do značajnog pogoršanja mentalnog zdravlja populacija širom sveta – na globalnom nivou došlo je do rasta depresije, anksioznosti, suicidalnih misli, dosade, usamljenosti, osećaja tuge itd. (Brodeur et al., 2020, OECD, 2021). Faktori rizika koji su generalno povezani sa lošijim mentalnim blagostanjem, poput

finansijske nesigurnosti, nezaposlenosti i straha, takođe su sve izraženiji (OECD, 2021). Sa druge strane, zaštitni faktori, poput društvene povezanosti, zaposlenosti, uključenosti u obrazovanje, fizičke aktivnosti, pristupu zdravstvenim uslugama – drastično su oslabili. Osim toga, istraživanja su ukazala i na rast nejednakosti u mentalnom blagostanju, u smislu produbljenosti već postojećih (Banks et al., 2021). Google trendovi za pojmove u vezi sa blagostanjem i poređenjem u periodima pre i posle karantina 2020. u odnosu na iste datume 2019. u Zapadnoj Evropi i SAD su indikovali značajan porast broja pretraživanja pojmova dosade, usamljenosti, brige i tuge (Brodeur et al., 2020). Takođe je otkriveno da je u Nemačkoj broj poziva ka najvećoj državnoj službi za telefonsko savetovanje i pomoć porastao za jednu petinu tokom prve nedelje tamošnjeg zatvaranja (Banks et al., 2021). Analiza sadržaja ovih razgovora je ukazala da je taj rast izazvan povećanom usamljenošću, anksioznošću i suicidalnim mislima, i to znatno više nego strahom od virusa ili finansijskim brigama. Kako je pomenuto, istraživanja su indikovala dalji rast nejednakosti u mentalnom blagostanju – rodnih, starosnih, etničkih, kao i po osnovu već postojećih problema u vezi sa mentalnim zdravljem. Na primer, mnoge studije su pomoću različitih izvora podataka i mera mentalnog zdravlja, pokazale su da je pandemija dovela do većeg pada mentalnog zdravlja među ženama, koje su već imale lošiji nivo mentalnog zdravlja od muškaraca pre pandemije (Banks et al., 2021). U početnim fazama pandemije, negativan uticaj na mentalno zdravlje je bio mnogo veći i na mlade ljude.

3. OSVRT NA SRBIJU / OVERLOOK TO SERBIA

Najčešće korišćena objektivna mera ekološke održivosti neke zemlje ili planete u celosti, imajući u vidu stepen narušavanja životne sredine u odnosu na biokapacitet je tzv. ekološki otisak. On se sastoji od vodenog otiska (količine slatke vode koja se upotrebi tokom celokupnog životnog ciklusa određenog proizvoda ili usluge), ugljeničnog otiska (količine ugljen-dioksida koji se emituje tokom životnog ciklusa proizvoda ili usluge) i ekološkog otiska u užem smislu (bioproduktivnog zemljišta koje je potrebno za zadovoljenje ljudskih zahteva) (Momčilović, 2019). Glavni doprinos ekološkom otisku daju emisije ugljen-dioksida, a koje nastaju usled upotrebe fosilnih goriva (ibid.). Na globalnom nivou, ekološki otisak tokom poslednjih pet decenija neprestano raste, a uzimajući u obzir biokapacitet zemlje, za održanje trenutnog nivoa ekološkog otiska neophodno je 1,75 planete pod istim uslovima funkcionisanja (ibid.). Kako je bilo pomenuto, ekološki otisak je neravnomerno distribuiran na štetu siro-

mašnih država. Pri tome, čak i one bogate zemlje koje su navodno predvodnice čistih i ekoloških politika i tehnologija imaju ekološki otisak koji višestruko prevazilazi planetarne mogućnosti, dok sa druge strane, kako navodi Momčilović, većina siromašnih zemalja globalnog Juga ima ekološki otisak ispod jednog globalnog hektara po stanovniku.

Prema podacima iz 2022. godine, ekološki otisak Srbije je bio oko 3,83, a biokapacitet 2,05 globalnih hektara po stanovniku (Global Footprint Network, 2023). To znači da bi bilo potrebno oko 2,54 Zemlje za održavanje ekološke ravnoteže kada bi celokupna svetska populacija živela kao populacija Srbije (ibid.). Dakle, kao što navodi Momčilović, kao i druge zemlje iz okruženja, iako na poluperiferiji svetskog kapitalističkog sistema, Srbija ima viši nivo ekološkog otiska nego što planeta može da podnese. Da bi se smanjio ekološki otisak, smanjenje korišćenja resursa mora da prati i sasvim drugačiji način proizvodnje i potrošnje dobara i usluga, i u slučaju Srbije, ali i globalno. Kako navodi isti autor, među merama za smanjenje ekološkog otiska često se predlaže promena navika pojedinaca sa ciljem manje potrošnje resursa, iako one imaju vrlo mali uticaj na ekološki otisak u globalu. Zato, prema njemu, iako su promene na individualnom nivou takođe neophodne, ključne promene su one systemske.

ZAKLJUČAK / CONCLUSION

Usled kontinuiranog rasta materijalne potrošnje, poslednično narušavanje globalnih ekosistema i klimatskih promena su sve osetnije do razmere ekološke krize. Uzroci ekološke krize su izrazito neravnomerno distribuirani u smislu nesrazmerno velike uloge globalnog Severa. Sa druge strane, postoji i ogromna nesrazmera korisnosti proisteklih iz materijalne potrošnje na štetu prvenstveno zemalja globalnog Juga. Iz ovog razloga, veoma je bitan značaj odrast pokreta, kao jednog od potencijalnih odgovora na globalne klimatske promene, gubitak biodiverziteta, i konflikte proistekle u vezi sa klimatskom (ne)pravdom. Potonje je odraženo u antikolonijalnom karakteru pokreta, odnosno pozivu za okončanjem kolonijalnih obrazaca prisvajanja koji dugoročno podupiru rast na globalnom Severu na štetu zemalja Juga.

U radu je pokazano i da globalno usporavanje ekonomskih aktivnosti izazvano pandemijom koronavirusa nije ni u najmanjoj meri saglasno sa principima odrasta. Konačno, pomoću dostupne empirijske evidencije je pokazano da Srbija, iako na poluperiferiji svetskog kapitalističkog sistema, ima daleko viši nivo ekološkog otiska nego što planeta može da podnese.

Međutim, umesto često zagovorene promena navika pojedinaca sa ciljem manje potrošnje resursa, odrast zahteva fundamentalnu transformaciju globalne ekonomije kao jedini mogući put za izbegavanje klimatske katastrofe. U tom cilju, najpre je nužno da bogata društva, uglavnom globalnog Severa, odustanu od fokusa na daljem ekonomskom rastu. Kako je pokazano empirijskom evidencijom, one su davno dostigle nivo na kojem dalji rast više nije povezan sa rastom ljudskog blagostanja. Naprotiv, mnogo veći nivoi blagostanja se mogu ostvariti uz znatno manju materijalnu potrošnju u ovim zemljama. U ovom smislu, umesto težnje za rastom svakog sektora ekonomije, i to konstantno, nužno je izmeštanje fokusa na one sektore koji istinski doprinose rastu ljudskog blagostanja (poput javnog zdravstva, stanovanja ili obrazovnog sistema), kao i ravnomerna distribucija prihoda i bogatstva proisteklih iz rasta. To se ne odnosi samo na distribuciju unutar zemalja, već i između njih. To je takođe, kako pristalice odrasta ističu, nemoguće u trenutnom kapitalističkom ustrojstvu.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Banks, J., Fancourt, D., & Xu, X. (2021). Mental health and the COVID-19 pandemic. In: J. Helliwell, R. Layar, J. D. Sachs, J. E. De Neve (Eds.), *World happiness report. sustainable development solutions network* (pp. 109-130).
- [2] Barlow, N., Hepp, C., Herbert, J., Rilović, A., Saey-Volckrick, J. Smessaert, J., & von Andrian, N. (2020). A degrowth perspective on the coronavirus crisis. *Visions for Sustainability*, 14, 24-31. https://repub.eur.nl/pub/133046/Repub_133046_O-A.pdf
- [3] Brodeur, A, Clark, AE, Fleche, S., & Powdthavee, N. (2021). COVID-19, lockdowns and well-being: Evidence from Google. *Journal of Public Economics*, 193, 104346. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7703221/>
- [4] Congressional Research Service (2021). Global Economic Effects of COVID-19. <https://sgp.fas.org/crs/row/R46270.pdf> (pristupljeno 15. maja 2022)
- [5] Daley, J. (2019). The Rich Get Richer Under Climate Change, 50 Years of Data Shows. *Smithsonian magazine*. <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/climate-change-has-worsened-income-inequality-over-last-50-years-180972021/> (pristupljeno 20. maja 2022)
- [6] Demaria, F., Schneider, F., Sekulova, F. & Martinez-Alier, J. (2013). What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement, *Environmental Values*, 22. 191-215. https://www.researchgate.net/publication/260161434_What_is_Degrowth_From_an_Activist_Slogan_to_a_Social_Movement
- [7] Friedlingstein, P., O'Sullivan, M., Jones, M.W., Andrew, R.M., Gregor, L., Hauck, J., Le Quéré, C., Lujckx, I.T., et al. (2022). Global Carbon Budget 2022. *Earth System Science Data*, 14(11), 4811-4900. <https://essd.copernicus.org/articles/14/4811/2022/>
- [8] Gardner, C. (2020). Nature's comeback? No, the coronavirus pandemic threatens the world's wildlife, www.theconversation.com/natures-comeback-no-the-coronavirus-pandemic-threatens-the-worlds-wildlife-136209 (pistupljeno 16. maja 2022).
- [9] Global Footprint Network (2023). Country Trends – Serbia. <https://data.footprintnetwork.org/#/countryTrends?cn=272&type=earth> (pistupljeno 29. avgusta 2023).
- [10] Global Leadership Coalition (2021). COVID-19 Brief: Impact on the Economies of Low-Income Countries. <https://www.usgic.org/coronavirus/economies-of-developing-countries/>. (pistupljeno 15. maja 2022).
- [11] Hennen, S. (2022). Concepts of Justice in the Degrowth Debate. *Working Paper*, No. 179/2022, Berlin: Institute for International Political Economy.
- [12] Hickel, J. (2020). *Less is More*. London: Penguin Random House.
- [13] International Labour Organization (2021). *COVID-19 and the World of Work*, Seventh Edition, International Labor Organization.
- [14] Johnson, C. K., Hitchens, P. L., Pandit, Pranav S., Rushmore, J., Smiley, T., Cristin, E., C. W. Young & Doyle, M. (2020). Global shifts in mammalian population trends reveal key predictors of virus spillover risk. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 287, 1924. DOI:10.1098/rspb.2019.2736
- [15] Kallis, G. (2017). *In defense of de-growth: Opinions and manifestos* (collection). Retrieved from <https://indefenseofdegrowth.com/> (pristupljeno 1. aprila 2023)
- [16] Mentus, V. (2018). *O paradoksu progresu*. Institut društvenih nauka, Beograd.
- [17] Mentus, V. & Vladisavljević, M. (2021). Easterlin Paradox Revisited: Do Increases in Income Bring Higher Levels of Income Satisfaction? *Sociologija*, 63(2), 220-235. DOI:10.2298/SOC2102220M
- [18] Momčilović, P. (2019). *Održivost, odrast i hrana*. Beograd: Institut za urbane politike.

- [19] Narayan, A., Cojocar, A., Muller, M., & Newhouse, D. (2021). *The risks of an uneven economic recovery in an unequal world*. Washington: The Brookings Institution.
<https://www.brookings.edu/blog/future-development/2021/09/27/the-risks-of-an-uneven-economic-recovery-in-an-unequal-world/#:~:text=Lasting%20impacts%20of%20job%20and,children%20from%20different%20socio-economic%20strata>. (pristupljeno 19. maja 2022)
- [20] OECD (2021), Tackling the mental health impact of the COVID-19 crisis: An integrated, whole-of-society response, OECD Policy Responses to Coronavirus, OECD Publishing, Paris.
- [21] OECD (2022), Assessing Environmental Impact of Measures in the OECD Green Recovery Database Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
<https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/assessing-environmental-impact-of-measures-in-the-oecd-green-recovery-database-3f7e2670/> (pristupljeno 27. maja 2022)
- [22] Ponting, K. (2009). *Ekološka istorija sveta - životna sredina i propast velikih civilizacija*. Beograd: Odiseja.
- [23] Price, K. (2020). Poaching, deforestation reportedly on the rise since COVID-19 lockdowns, www.conservation.org/blog/poaching-deforestation-reportedly-on-the-rise-since-covid-19-lockdowns (pristupljeno 15. maja 2022).
- [24] Reinhart, C. & Reinhart, V. (2020). The Pandemic Depression. The Global Economy Will Never Be the Same. *Foreign Affairs*.
<https://www.foreignaffairs.com/articles/usa/2020-08-06/coronavirus-depression-global-economy> (pristupljeno 11. maja 2022).
- [25] Romanello, M. et al. (2021). The 2021 report of The Lancet countdown on health and climate change: Code red for a healthy future, *Lancet*, 398/10311, 1619-1662. (pristupljeno 2. februara 2023).
- [26] Rume, T. & Islam, S. (2020). Environmental effects of COVID-19 pandemic and potential strategies of sustainability. *Heliyon*, 6(9): e04965.
- [27] Sandbrook, C., Gómez-Baggethun, E. & Adams, W. (2020). Biodiversity conservation in a post-COVID-19 economy, *Oryx*, 56(2): 277-283.
<https://www.cambridge.org/core/journals/oryx/article/biodiversity-conservation-in-a-postcovid19-economy/296A943A772AE665859CE483F35AEB6F>
- [28] Schlosberg, D. (2004). Reconceiving Environmental Justice: Global Movements and Political Theories, *Environmental Politics*, 13, 517-40. DOI:10.1080/0964401042000229025
- [29] WEF (2020). The COVID-19 Pandemic Is Not a Break for Nature - Let's Make Sure There Is One After the Crisis,
<https://www.weforum.org/agenda/2020/05/covid-19-coronavirus-pandemic-nature-environment-green-stimulus-biodiversity/> (pristupljeno 3. februara 2023).
- [30] World Wildlife Fund (2020). Living Planet Report 2020 - Bending the curve of biodiversity loss. In: Almond, R.E.A., Grooten M. & Petersen, T. (Eds), Gland: WWF.